

TILTRÆDELSESFORELÆSNING

RUMANTROPOLOGIER

I velfærdens, hjemmenes og hjemssøgelses verden¹

KIRSTEN MARIE RAAHAUGE

Velkommen, kære kolleger, studerende, venner og familie til denne tiltrædelsesforelæsning om rumantropologi!

Jeg er særligt glad for, at netop denne forelæsning kunne blive til noget, da den af grunde hinsides min kontrol er blevet udsat fem gange. I forelæsningen vil jeg med *rumantropologi* som paraplybegreb udfolde følgende emner: *velfærdsrum* og deres periferi, *danske hjem* og andre rum samt *hjemssøgte huse* i Danmark og andre irregulariteter.

Undervejs vil jeg fokusere på mangler, fravær, forskydninger, hvide pletter, modstande, dead ends, non-sites, missing links og SLOAPs,² som er til stede i de empiriske felter såvel som i de analytiske perspektiver. Nu, hvor dette foregår mellem arkitekter og designere, er det på sin plads at nævne, at mit fokus på rum og materialitet også er et fokus på konteksterne og præmisserne for design og arkitektur, idet design spiller en rolle som et implicit aspekt af de rum og materialiteter, jeg kommer til at diskutere i det følgende.³

Rumantropologi

Rumantropologi er, så vidt jeg ved, ikke nogen anerkendt disciplin. Det er min egen neologisme. Der har dog været en hel del vendinger i antropologien og i tilstødende discipliner, som i nogen grad kunne kvalificere rumantropologien som felt: den rumlige vending, den materielle vending, STS- og ANT-vendingerne, atmosfærevendingen, den sanselige vending, den ontologiske vending, den perspektivistiske vending, den posthumane vending, den affektive vending osv. I disse sammenhænge bliver rum og materialitet udforsket på nye måder, hvad angår såvel de empiriske fænomener som en lang række epistemologiske spørgsmål.

Antropologi udmærker sig ved bestræbelsen på at sætte ting i kontekst og ved i samme bevægelse at rukke ved og problematisere de selvsamme kontekster. På grund af sin optagethed af metoder – indsamlingsmetoder, analysemetoder, teoretiske metoder, metoder til konceptualisering, til repræsentation eller netop ikke osv. – og fordi antropologer forsøger at beskrive virkeligheden, er antropologen betinget på det særlige ved sin felt. Feltens egenskaber er med til at etablere den måde, den bliver anskuet, så arbejdet foregår i en vekselvirkning mellem feltens særlighed og det antropologiske blik. Det betyder ikke, at alt kan relativiseres ad infinitum, heller ikke at verden blot er en *paper moon*, en simulation, som ikke er andet end konstruktioner i en fordampet virkelighed; sagen er snarere, at „verden“ kommer under anfægtelse, når verden er præmissen og det i ganske konkret forstand. Enhver sag kan til enhver tid ses fra en cirkel af sider og er stedt i en forhandling mellem det empiriske materiale, antropologen udpeger som felten, og de teoretiske perspektiver, denne felt betragtes igennem. Væsentligt for det følgende er derfor den indfaldsvinkel, at fokus ikke kun er et spørgsmål om, *hvad* man ser, det er også, *hvordan* man ser det.

Når felten angår rum og materialitet, forstærkes de egenskaber, der angår kontekstualisering; modstande, anfægtelser og udfordringer bliver mere tydelige. Det sker, fordi rum og materialitet er konkret til stede, samtidig med at de mange idéer, der bliver konkretiseret gennem dem, er fraværende, men kan hentes ind i sammenhængen som grunde til denne eller hin udformning. Samtidig medfører disse konkrete sider af verden forandring ved deres blotte tilstedeværelse og ved de ændringer, de bliver tilført (Augé 1995; Koolhaas 1998; Warhol 1977). Rum og materialitet er lige så anfægtet og udfordrende som religion, politik, penge eller seksualitet, emner, som de da også er nært relateret til; det er bare ikke altid tydeligt; i stedet træder det frem som en art skyggevirksomhed eller følgesvend. Samtidig virker rum og materialitet stabiliserende på immaterielle betydningssystemer (som religion, politik eller penge er eksempler på) gennem deres materielle tilstedeværelse (Carsten & Hugh Jones 1995). I de nye teoretiske vendinger forstås rum og materialitets rolle som endog endnu mere væsentlig og den politiske dimension som endnu mere manifest (fx Thrift 2004; Navaro-Yashin 2012).

I arkitektur- og designsammenhænge såvel som i samfundsvidenskabelige og humanistiske teorier har rum og materialitet længe spillet rollen som scene og rekvisitter for de sociale relationer, der udfolder sig, og de kulturelle forestillinger, der gør det hele forståeligt. Denne rolle er under transformation i disse år. I *Kunstværket i den tekniske reproducerbarheds tidsalder* (1998 [1936]) forudså Walter Benjamin dette skifte i sin analyse af det dengang nye filmmedie, hvor skuespiller bliver rekvisit, og rekvisitter, som for eksempel uret på væggen, bliver

hovedrolleindehaver i det øjeblik, det bliver muligt at filme og klippe og dermed skabe distance til „now here“-oplevelsen, for eksempel på teateret. De sociale relationer og handlinger sker ikke *bare* under rumlige og materielle betingelser; socialitet er betinget af, relateret til og viklet ind i disse konkrete ting og rum; de sker gennem dem og på grund af dem. Rum og materialitet spiller altså en rolle *up front* som medproducent af sociale relationer såvel som af den analytiske implikation, vi somme tider kalder kultur (Hastrup 1988; Knudsen 1990).

Alfred Gell peger på, at objekter har en *agency*, for så vidt de peger tilbage på deres producenter og udvider disses virkningsfelt (Gell 1992). Denne pointe kan blive trukket ret langt, og materialitet kan af og til blive anskuet som en aktiv kraft på så fremtrædende eller voldsom en måde (fx Böhme 2007), at det af og til minder mig om den magi, man kan se beskrevet i etnografiske monografier og værker (fx Evans-Pritchard 1937; Kapferer 2002; Malinowski 1948; Mauss 2001 [1902]); i disse værker beskrives det, hvordan ting, manipuleret af magikerens teknikker, optræder på unaturlig vis.

Også på et andet niveau har de teoretiske vendinger forårsaget anfægtelser. Når det analytiske fokus skifter til ting og steder, sker det af og til, at naturaliserede, implicite forestillinger forekommer mindre naturlige eller normale; det sker for forestillinger om for eksempel „atmosfære“, „aura“, „autenticitet“ eller „ambiens“. Sådanne begreber bliver sat i et unaturligt lys, når den forhåndenværende tilstedeværelse ved det særlige sted og de specifikke materialiteter gør sig gældende, for da bliver dét det væsentlige. Ved at blive mere konkrete og dermed virkelige på en *dead pan*-måde, bliver sådanne begreber og deres betydning somme tider mere væsentlige, andre gange bliver de absurde. „Kan du mærke atmosfæren?!“ kan være et nonsensspørgsmål, målt med den konkrete, rumlige eller materielle alen. Det rumlige fokus kan desuden efterlade ikke mindst antropologen med en usikker fornemmelse, for hvad var det nu lige, man bevidnede ude i felten? Var det noget, nogen sagde eller gjorde? Eller var det et rumligt eller materielt aspekt af felten, der gav en det indtryk? Var det lyset, tiden på dagen, måden, rummet så ud på, genstanden henne i hjørnet eller akustikken? Samtidig med at verden bliver mere konkret gennem disse teoretiske vendinger, bliver den også vanskeligere at sætte i bås.

Alle disse diskussioner og aspekter er del af det, jeg kalder rumantropologi; den udforsker rum og materialitet som et felt, som en del af den empiriske ramme, og som del af den analytiske tilgang. Desuden fremmaner rumantropologien af og til friktioner og udfordringer, ja, endog usikkerhed, i de antropologiske rutiner.

Velfærdsrum og deres periferi

„Enorm fattigdom, enorme lidelser, enorm uvidenhed, enorm elendighed og enorm lediggang, der knuser velstand og fordærver mennesket“ (Beveridge 1942; forfatters oversættelse).⁴ Disse fem onder skulle overvindes i tiden efter 2. verdenskrig gennem en omorganisering af det engelske samfund. Sådan skrev den britiske økonom og politiker William Beveridge. Han etablerede fem gigantiske programmer, som kom til at udgøre kernen i Beveridges velfærdsstat. De fem programmer angik social sikkerhed, sundhed, uddannelse, bolig, og en politisk bestræbelse på at skabe beskæftigelse for alle. Disse fem blev også omdrejningspunktet for det danske velfærdssystem (Kaspersen 2013).

„Spaces of Danish Welfare“⁵ er et tværdisciplinært forskningsprojekt ved KADK, der udforsker relationerne mellem rum og velfærd. Arkitekter, antropologer og kunsthistorikere arbejder sammen om at undersøge de forandringer, som er sket de seneste par årtier. Projektet fokuserer på vekselvirkningen mellem rum og velfærd og på, hvilken virkning forandringerne har på de mennesker og rum og velfærdsforestillinger, der er del af denne virkelighed. Det er rammet ind af to rumlig-sociale akser, nemlig på den ene side skala (forandringer, der sker mellem lille- og storskalavelfærdsrum), på den anden side distribution (forandringer, der sker mellem tæt og spredt distribution af velfærdsrum).

I det følgende vil jeg skitsere mit projekt under Spaces of Danish Welfare, „Tønder mellem provins og periferi“. Med strukturreformen fra 2007 blev velfærdssystemerne ændret. Ved den lejlighed blev mange velfærdsinstitutioner samlet i større byer. Uden for de større byer har det ført til nedgang af velfærdsgoder, men også andre sider af de mindre byers liv er påvirket. Globalt er der ligeledes noget i svang, hvad angår provinsen; tendensen er, at provinsbyer formindskes eller forlades, mens større, mere tæt urbaniserede områder vokser (Raahauge 2017a, 2017b).

Efter 2. verdenskrig blev Tønder show case for den danske velfærdsstat. Byen blev faktisk kaldt „institutionernes by“ (Becker-Christensen 1993; Svalastoga & Wolf 1963). Mange af Tønders velfærdsinstitutioner er flyttet til større byer. Det betyder, at fokus for mit forskningsprojekt er fraværet af noget, der engang var til stede (Raahauge in review). Den nylige nedgang i velfærd kombineret med manglende udvikling af infrastrukturen betyder, at tøndringerne står i en ny situation, hvor de i højere grad end de store byområder er afskåret fra resten af landet, og samtidig er de blevet afhængige af de steder, de er afskåret fra. I den samme ret korte årrække er den overordnede diskurs om området gået fra at beskrive Tønder som del af provinsen til at referere til byen som periferi. Langsomt og upåagtet foregår der altså noget alvorligt i Tønder i disse år. Stille og på en uforudsigelig måde, gennem mange små, umærkelige skridt, er byen under forandring.

I Tønder står nogle af de tidligere velfærdsbygninger tomme, og denne tømthed fremhæver byens engang så mangfoldige liv. Bygningerne står tilbage som et fraværsvindesbyrd om noget, der ikke længere er der. Det er tilfældet med det tomme posthus, hvis lille heraldiske emblem af en hornblæser stadig hænger over døren, og det er tilfældet med fængslet, hvis tremmer signalerer en indespærring; der er bare ikke nogen indsatte. Andre bygninger er blevet solgt til nye formål, som det er tilfældet med den pompøse retsbygning, der nu huser en vifte af forskellige kontorer og centre, fra Smidt Rejser over Tønder Provsti til Psykologisk Praksis, plus mere gådefulde navne som „LMS“ og „Home-Start Familiekontakt“ eller „Oxholm2“ og „A2B“. Atter andre skifter brug med korte mellemrum, hvilket gør det vanskeligt at finde ud af, hvad der sker i bygningen for tiden. Er det tidligere Tønder Statsseminarium stadig et uddannelsescenter for flygtninge? Eller er det en del af fritidsordningen for skolen? Eller „Kulturcenter“, som der står på et skilt, eller „Rådgivningscenter Tønder – Misbrug“, som der står på et andet skilt? Andre huser stadig velfærdsinstitutioner, blot i en mindre skala og på en mere markedsorienteret basis, som for eksempel Tønder Sygehus, hvor nu en række specialklinikker har til huse under navnet „daghospital“. Endelig blomstrer nogle af de gamle velfærdsinstitutioner, især den gamle Tønder Statsskole, nu Tønder Gymnasium, der samarbejder med gymnasiet i Niebüll i Tyskland, og som er blevet meget større de seneste år. Alligevel er der en mislyd: Da jeg interviewede gymnasieelever derfra, var det dem meget om at gøre at fortælle, at de længtes efter at komme væk. Væk. Væk!

De forskellige skæbner, disse bygninger er undergået, har indflydelse på hele byen; de giver den en flosset, flygtig, flimrende, en let forvirrende eller urolig fornemmelse (de Certeau 2002). Det er ikke til at vide med sikkerhed, hvad der kommer til at ske hvor og i givet fald, hvornår det kommer til at ske, eller hvornår det vil blive forandret igen. De tomme bygninger bidrager desuden til byen med et grid af uvist fravær, en skyggeagtig fornemmelse af, at der måske, måske ikke er nogen derinde.

Velfærdsinstitutionerne var engang væsentlige socialitetsmaskiner for byen. Da hospitalet var i vigør, betød det venner og fester og udveksling af æg og gulerødder og babysittere og andre varer og ydelser for dets ansatte og deres netværk. Nu betyder den indskrænkede aktivitet i bygningen færre velfærdsgoder, færre jobs og en mere homogen befolkningssammensætning samt et mindre øjnefaldende, mere defokuseret og skjult socialt liv. Måske endda mindre socialt liv og mindre lebedighed. Butikkerne og restauranterne er der også færre af, og i nogle af de lukkede forretningers vinduer er der små udstillinger af obskurt sammenhængsløse ting til salg.

Den sædvanlige, driftsikre, pålidelige brug af bygningerne, der var del af bybilledet før i tiden, er blevet forandret, nu fornemmes de som ustabile;

bygningerne er blevet *flydende signifikanter*.⁶ I Århus, hvor jeg også har været på feltarbejde, blev landskaberne omkring byen typisk beskrevet på samme vis, som noget, der i sig havde en udefinerlig kraft. Det påvirkede en, uden at man selv var aktiv, når man kom nær på skovene og lugtede deres lugte af rådne blade og mycelier, og når man så havet fra bilruden næsten hjemme fra arbejde, da blev man rolig og tryk i det selvsamme øjeblik, skønt man havde haft en stresset dag på arbejde. Det er flydende signifikanter, der virker hinsides vor kontrol, og som kan betyde noget forskelligt og diffust. Netop på grund af denne diffusitet kan de opsamle nogle væsentlige sider af livet. Det samme kan siges om bygningerne i Tønder, blot med en ganske anden virkning; den nye, flydende orden, som bygningerne nu indgår i, indpuster byens indbyggere en diffus fornemmelse af forvirring; det virker som en kraft, der ikke bliver aktiveret af indbyggerne selv, den er derude

I 2014 blev Tøndermarsken og Tønder By føjet til UNESCOs verdensarvsliste. Nu er området en enorm museums-genstand, sjælden og unik. Fonde har investeret millioner af danske kroner i et spektakulært projekt, der omdanner Tøndermarsken til et naturturistområde med autentiske gamle Tønder som del af oplevelsen. Det er muligt, at Tønder er på vej mod periferi efter tabet af velfærdsinstitutioner, men når dette projekt bliver realiseret, får byen et nyt para-autentisk liv som en helt anden slags periferi. Den stille, hemmelighedsfulde, diskrete aura, som Tønder er omgærdet af i disse år, vækker et begær efter autenticitet. Når længslen efter autenticitet finder vej til Tønder og Tøndermarsken, er det netop forbundet til byens og landskabets periferialisering, der hensætter området i et nostalgisk lys. Nu er det planen, at Tøndermarsken skal brandes og løftes ind i en simuleret autenticitet, nemlig den, der angår at blive til et rekreativt turistområde. Af begær efter de uberørte og hemmelighedsfulde dimensioner, periferialisering giver anledning til, bliver stedet forvandlet, og turistindustrien bliver den overordnede identitet for området. Derved bliver den perifere identitet en periferi af sig selv. Hvad der engang var velfærdsstatens by, er på vej til at blive de private mæceners by. Parallelt med at være en case, der angår velfærdsrum, angår Tønder også autenticitet tabt og generobret og måske tabt igen, gennem det at blive periferi, og måske transformeret til en para-periferi. Tøndercasen stiller spørgsmål til velfærd og autenticitet, desuden åbner den for en diskussion af, hvorledes man kan studere effekten af noget, der er fraværende, nemlig de velfærdsrum, der var der engang, og hvordan man kan udforske noget, der er blevet mere flygtigt og utydeligt som de sociale relationer, efter at velfærdsinstitutionerne er blevet flyttet.

I artiklen „Knowing Primitives, Witches, and the Spirits. Anthropology and the Mastery of Nonsense“ (2014) hævder antropologen Richard Baxstrom, at antropologens blik er præget på forhånd; når man ved, hvad man kigger efter,

ser man ikke, hvad der er virkeligt for de mennesker, som omgiver en i felten. Antropologiens teknikker er beregnet til at udføre feltarbejde for at trække korrekte empiriske informationer ud af felten. Baxtrom sammenligner disse antropologiske teknikker med de metoder, hekseprocesserne i det 16. århundrede benyttede sig af: Det er ikke de mennesker, der er under anklage, som bestemmer, hvad der er virkeligt, og hvad det drejer sig om. Systemet er baseret på principper opstillet på forhånd, og de bestemmer, hvad der skal forstås som virkeligt; det betyder virkeligt for de teologiske eksperter, der tager del i domstolene under hekseprocesserne. Eller virkeligt for vore dages antropolog. Denne metodekritik gælder også Tønder. I hvor høj grad observerer man noget, fordi man gerne vil passe det ind i sin egen måde at forstå felten på? Og i hvor høj grad har felten og dens protagonister mulighed for at forme det empiriske materiale?

I Tønder er bygningerne en manifest og tydelig del af felten som noget, der engang var pålideligt, nemlig velfærdsgoder, men som nu føles mere flygtigt. Bygningerne spiller en fremtrædende rolle gennem deres soliditet og deres konkrete tilstedeværelse. De viser, hvad der er fraværende, om ikke andet, så hvis det er det blik, man har bestemt sig for at rette mod felten.

Danske hjem og andre rum

De mange forbindelser mellem rumlig organisering, overordnede sociale strukturer og hverdagslivets mikroskalarelationer er tydelige i alle Spaces of Danish Welfares forskningsprojekter. Konkrete relationer mellem institution, by, region, land, globale sfære osv. bliver gransket, det samme gør de overordnede idéer om velfærd og rum.

Hvis man vender luppen bort fra relationerne mellem disse mere overordnede felter og i stedet retter den mod de konkrete interiører, der kan findes, når man går indenfor i velfærdsinstitutionerne, er det åbenbart, at det aldrig *kun* er velfærdsrum. Det er altid også noget andet: et sted, hvor man møder nogen, hvor man får en livsændrende meddelelse, hvor en eller anden form for velfærdsydelse bliver distribueret, hvor velfærdssamfundets goder bliver fremvist, hvor man kan have sit private hjørne, og alt dette har fået en særlig og helt genkendelig form: skolen, hospitalet, kollektivhuset osv. Man kan læse mere om et af disse rum i Mette Jerl Jensen og Kjeld Vindums artikel om venteværelser og deres uforanderlige tilstand af dårligt design, „Venteværelset som velfærdsdesign“ i *Form til velfærd* (Jensen & Vindum 2017). Offentlig, privat, repræsentationel, intim, kollektiv, individuel, ensom, storslået, lurvet, intens, hyggelig eller uhyggelig; interiører forstås typisk gennem deres funktion, men har altid et væld af lag af følelser, handlinger, relationer, implikationer, forestillinger, fornemmelser og rum i rummet. Der er

måske nok en mestersignifiant, som bestemmer den overordnede betydning for det specifikke rum, som for eksempel *velfærd*, men interiøret er aldrig kun *dette*. Det er altid også *hint*, eftersom diverse måder at anvende det og forskellige følelser, fornemmelser og forestillinger blander sig.

Denne vending mod det interiore er relevant for miljøet ved Institut for Arkitektur og Design her på Akademiet, hvor vi har samlet centeret Interior Research,⁸ der angår det interiøres mange niveauer (Sparke 2010). Hjem er en fascinerende form for interiør, eftersom det som en celle er isoleret fra flowet derude mellem andre steder; i stedet har hjemmet sit eget flow indendørs. Her kan det være, at man ved nogenlunde, hvad der sker, men altid kun delvis. Der er altid også noget andet i svang. Når man arbejder med denne form for rum, får man en fornemmelse af at mangle noget, af, at noget er til stede eller nærværende, men at det er gemt eller uklart.

I det følgende vil jeg diskutere vekselvirkningen mellem rum og materialitet og hverdagsliv gennem nogle af mine studier af danske hjem. Foruden at pege på nogle af de måder, hvorpå hjem spiller en væsentlig rolle (Cieraad 2010; Melhuish 2006), vil jeg diskutere de måder, hvorpå velfærdsrummets ambitioner om orden og system bliver udfordret af de mere rodede og uensartede rum, som vi kalder hjem (Clarke 2001; Miller 2001).

I 90'erne blev jeg hyret til at udforske yngre danskeres boligdrømme (Raahauge 1996),⁸ men eftersom de mennesker, jeg interviewede, viste sig at være mest interesseret i hygge, blev det et *Leitmotiv*. Nogle forede deres hjem med lag på lag af møbler, der dækkede væggene, andre satte tableauer op i stærke, klare farver, som kunne udskiftes med jævne mellemrum, andre igen fremviste designmøbler i ædelt træ og læder, garneret af uldplaid, mens atter andre opstillede vilde kombinationer af, hvad de vidste var *out of place*, som Poul Gernes-farvede Arne Jacobsen-stole sat sammen med et elggevir, mangaplakater, en gammel lampe med guldkniplinger eller nogle kitschede tegneserieposters. De fleste af dem var enige om, at hygge var nøglen til hjemmeliv, komplet med TV, slik (Matador Mix) og en sofa. På den måde var hygge forbundet til specifikke begivenheder med særlige virkemidler og steder, som kunne give form til og forstærke den hyggefornemmelse, der blev fremkaldt. I 00'erne udførte jeg feltarbejde i amagerkanske kolonihaver.⁹ Her var det noget andet, der var på færde. Med stier, bede, plæner, træer og buske fremkaldte de små kønne haver og huse en fornemmelse af mikro-Arkadien. Alligevel har jeg aldrig mødt så mange mennesker med en så overvældende mængde af bekymringer og sorger som her i de skønne, stille haver: voldtægt, kræft, død, skilsmisse, handikappede børn, ensomhed. Det virkede, som om de mange sorger satte glæden over de små haver i perspektiv.

Denne virkning, som udfordringer, mangel og savn har, kan blive genfundet som præmissen for hygge. Kunsthistorikeren Anthony Vidler skriver i sit værk om det uhyggelige i arkitekturen (1992): „Intet kunne virke mere stabilt, mere hjemligt end fortællerens liv i Melvilles novelle *I and My Chimney*, hvor han sidder og tilfreds bakker på piben ved siden af en lige så rygende skorsten. [O]g alligevel var skorstenen, som han da også villigt indrømmede, noget af en tyrant. Tolv fod i et kvadrat ved basen, fire fod bred ved toppen, den dominerede fuldstændig husets midte og tillod ingen passage fra den ene side til den anden, den tvang beboerne til tilbagevendende omkringgående bevægelser“ (op.cit.42; forfatters oversættelse). Det er et eksempel på det uhyggelige midt i hjemmet, påpeger Vidler. Jeg vil mene, at det også er et eksempel på hygge, forårsaget af de selvsamme generende kvaliteter. Hygge er aldrig glat, men næres netop af modstand. Hygge findes på trods af noget, der kunne have været mindre hyggeligt, for eksempel når det er koldt derude, men der er varmt herinde. Det er en mørk og stormfuld aften, men lampen kaster gyldent lys herinde. Eller det er nærmest umuligt at komme rundt om skorstenen, men det lykkes alligevel.

Hygge relaterer sig til modstand, skidtvejr og armod og fremkaldes af overvindelsen af konkrete udfordringer i ro og mag. Glatte, vaskbare overflader, dampspærre og isoleringsmaterialer frembyder ikke den form for konkrete udfordringer og finurlige, halvholdbare småreparationer, som hyggen betinger sig på. I disse år bliver ordet hygge søgt oversat til andre sprog. Fænomenet har brandpotentiale, men nogle noter går tabt i processen, hvor hyggen ofte forveksles med *wellness*, og måske ender hyggen som en biedermeiersk overflødighed, når en skønne dag velfærden eller byggemarkedet, glasfacaderne og de hvide frottébadekåber har fået bugt med de modstande, hyggen betingede sig på.

Fornemmelsen af hygge kan ikke blive fremmanet i velfærdssystemer, og det er måske netop en af de mere eller mindre ubevidste pointer med velfærdssamfundet; at bortjage de ingredienser af utæthed, sprækker og *bric a brac*, som hyggen, dette sære mix af småborgerlighed og anarki, betinger sig på. Velfærdsrum har andre kvaliteter, eftersom de befinder sig på en større, mere systemisk skala, og eftersom intentionen med dem er at forebygge problemer. Hygge er lokalt og hersker på trods og i kraft af de onder, der truer. Velfærd er blevet etableret for på forhånd at eliminere trusler, onder og uorden. Lys, luft og transparens vs. dunkelhed, træk og mystik; måske er prisen for velfærd tabet af hygge?

I Sønderborgs og Frederikssunds velhaverkvarterer blev hjem forbundet med praktiske aspekter (Raahauge 2007, 2008).¹⁰ Her var beboerne glade for at smide ting ud: møbler, tæpper, vaser, service, ting, som ikke kunne passes ind i deres hjem. „Tingene *udtamponerer* dit hjem, og det er upraktisk,“ som en kvinde sagde. Når forældre og bedsteforældre døde, kæmpede de efterladte om, hvem der var

i stand til *ikke* at få arven i form af store møbler og gamle, upraktiske ting. Her var der ikke særlig megen snak om hygge, men snarere om, hvordan man kunne holde de ting, der skulle erindre en om barndomshjem eller slægtning, små og få, som praktiske souvenirs, der ikke fyldte så meget. Måske er tingenes erindringspotentialer, deres *hau*, maoribegrebet for tingens ånd (Mauss 1980), for intense og ukontrollable og derfor destruktive for disse hjemms effektivitet. Ting med kraftig *hau* blev ikke lukket ind i hjemmene.

I Århus boede jeg otte måneder for at studere rumopfattelser i velhaverkvarterer (Raahauge 2007).¹¹ Her var hjemmet væsentligt for den rumlige organisering. Man kunne fremvise ekstravagance eller diskrethed gennem sit hjem, og mens havelåger og porte af smedejern med imponerende løvestatuetter foran, enorme vinduer og glaserede teglsten blev latterliggjort af de andre beboere som tegn på smagløshed blandt de nyrige, var høje bøjehække, autentiske gamle vinduer og et afslappet forhold til huset tegn på gamle penge, tilbagetrukket, diskret og hemmelighedsfuldt. Indenfor fik man ikke altid lov til at se alle værelserne, i al fald ikke som antropolog. Typisk opholdt vi os i dagligstuen, herind blev også arbejdsrelaterede forbindelser inviteret. Fra sofaen var der ofte en storslået udsigt ud over Århus Bugt eller skovene omkring Århus, Skåde Bakker og Risskov. Private og repræsentationelle rum foldede sig ind og ud af hinanden, og her skete der meget, som det ikke var muligt at få at vide, ej heller at overskue. Det fremhæver et spørgsmål, der er implicit i mange hjemstudier, og som også er en præmis for antropologien mere generelt, nemlig, hvordan man undersøger noget, man kun bevidner delvis. Jeg tror, den kendsgerning, at man ikke ser det hele, netop er det væsentlige og endda mere sigende om felten, end hvis man havde fået lov at få den store fremvisning. Det, at noget mangler, virker som en analytisk motor.

Gennem lag på lag, stærke farver, dansk design eller kitschede sammensætninger, gennem færre store og arvede ting, gennem effektivitet, gennem fremvisning eller bortgemning af ens rigdom, gennem hjemmets foldede lag af repræsentation, privathed, intimitet og andre aspekter, gennem begrebet hygge, igennem sådanne karaktertræk bliver temaet *kontrol og mangel på kontrol* tydeligt. Disse rum kontrolleres gennem manipulationer af ting og rum og de mennesker, der passerer igennem. Samtidig er de hemmelighedsfulde, rodede og ude af kontrol for antropologen såvel som for beboere og gæster.

Omgangen med hjemmet er anderledes end tilgangen til institutioner. Velfærdsrum skal være tilgængelige for dem, der har behov, og da deres principielle *raison d'être* er at være et tilbud til alle, tenderer de også mod et universelt, kollektivt, ordentligt, neutralt formsprog, hvilket selvfølgelig er nonsens, eftersom hverken universalitet eller neutralitet er en mulighed i design; dog er det et ideal bag velfærdsdesign. Måske er umuligheden af at designe universelt eller neutralt grunden til, at venteværelserne er umulige at designe.

Hjem ændrer sig over tid. Gennem de vekslende opfattelser af hjem, familie, fællesskab, samfund osv. og gennem de gnidninger, forskellige rumtyper giver (Löfgren 2003), er hjem under beskydning og forvridning, samtidig med at hjemmets eksistens måske også ændrer og anfægter offentlige rum. De virker som en anarkistisk modus, et uopnåeligt sted i velfærdssystemets system af orden, struktur og betydning. Jean Baudrillard påpegede tilbage i 70'erne (Baudrillard 1984), at den postmoderne æra er kendetegnet ved en betydningsimplosion. Samfundet spørger sine borgere om alt muligt, men masserne svarer ikke; betydningsfelterne dannelse, kultur og civilisation er imploderet. Måske har det altid været sådan. Der er noget i svang parallelt med samfundets civiliserende bestræbelser. Det sker som skitseret på forskellig vis, der er forbundet til forskelle i status og rigdom, men de er alle modus af andre ordner end velfærdsrummene og muligvis også i nogen grad vendt mod velfærdsregimentet.

Samtidig er bygningerne stabiliserende objekter, som det var tilfældet med Tønder, hvor de tomme bygninger står tilbage som rester af et tidligere system, her handler de med ét mod deres ellers så stabiliserende kvaliteter. I velhaverkvartererne i Århus var huset typisk den konkrete legitimation og artikulation af ustabile relationer, det stabiliserede ikke blot alliancer og nedstamning, som i Lévi-Strauss' analyse af huse (Carsten & Hugh-Jones 1995) og Norbert Elias' analyse af adelens maisons (Elias 1983), men også sociale relationer og strømme af rigdom, jobs, sikkerhed og netværk gennem det konkrete hus. Man kunne formode, at dette også er en af grundene til, at man kan gøre grin med „forkerte“ huse, dem med løver og glaserede tegl. De bliver anset for at være dårlig smag. Camp og kitschy, og her er vi tæt på hygge, som ellers ikke er let at forbinde til rigdom. Mens husene bliver etiketteret af indbyggerne i nabolaget, former de selvsamme huse beboerne og deres måde at omgås rum og materialitet og hinanden på. Men hvad med spøgelse? Der var ikke mange spøgelse at finde i husene i Århus, eller måske fokuserede jeg bare på noget andet. Faktisk begyndte jeg at undre mig over, hvorfor snakken om spøgelse var nærmest fraværende, mens jeg var i Århus.

Hjemsøgte huse i Danmark og andre irregulariteter

Alle de pæne rumanalyser, man kan udfolde, virkede spredte og sære og lidt off, efter jeg påbegyndte feltarbejdet om hjemsøgte huse. Omdrejningspunktet blev med ét forskudt og i nogen grad forvredet, i takt med at spøgelsesoplevelsernes uklarhed og intensitet dæmrede for mig.

Forskningsprojektet „Fornuftens grænseflader“¹² angik, hvordan man handler, når man møder en grænse for den fornuft, der almindeligvis filtrerer vores dagligdag

(Jöncke, Raahauge & Steffen 2015). Jeg ville studere hjemsøgte slotte og herregårde, de klassiske åsteder for gengangeri, men fandt hurtigt ud af, at mennesker oplever hjemsøgelser, eller hvad i alverden det er for noget, overalt. Spøgelser, viste det sig, er rundhåndede, hvad tid og sted angår, og kerer sig ikke synderligt om herregårdsromantik og midnatstimer. Desuden fandt – og finder – jeg, at relevansen ved ekstramaterielle oplevelser i gulstenshuse fra 60'erne eller lejligheder i højhuse af beton fra 70'erne er større og felten mere fascinerende end herregårdsspøgerier. Sidstnævnte har en tendens til at spejle de genkendelige spøgelsesfortællinger, der kan findes i alt fra børnelitteratur til Hollywoodfilm, fra lejrball til podcasts og allehelgensradioudsendelser. Klicheer er gode nok, men det var ikke det, jeg ville undersøge, da jeg gav mig i kast med at bedrive antropologi blandt bespøgte mennesker (fx Raahauge 2009).

Oplevelser af hjemsøgelser har ikke nogen påviselig forbindelse til husets kvaliteter; gamle, nye, hjem, institutioner, små, store, proppede, rummelige osv., osv.; alle former for interiører kan være udsat for hjemsøgelse. Jeg kan heller ikke finde noget mønster, hvad angår, hvem der oplever hjemsøgelser. Eller hvornår det kan forventes at ske. De mennesker, jeg har talt med, udbryder tit noget i stil med: „Hvorfor mig?! Jeg tror ikke på spøgelser.“ Eller nogen kan finde på at sige, at det er ikke hjemsøgelser, det er bare et ord, de bruger for at have et eller andet begreb for den absurde oplevelse, de har haft. En såkaldt residualkategori.

Det er typisk for hjemsøgelser, at de er korte og intense og efterlader vidnet til dem uden nogen anelse om, hvad der foregår eller hvorfor. En kvinde hører nøgler, der bliver drejet om i låsen til hendes lejlighed i betonhøjhuset på Amager, døren smækker, hun hører nogen gå igennem rummet, men der er ingen. En mand lugter en intens stank af terpentiner i sit badeværelse uden nogen grund. En pige hører nogen kalde på hende, når hun ved sig alene. En ung kvinde ser sit glas bevæge sig på bordet, mens hele selskabet, svigermor og svigerfar og den nye kæreste ser det, men der er ingen, der bevæger glasset. Lyden af nogen, der går på trappen, når ingen går der, kan høres med jævne mellemrum, også under middagsselskaber, så familien er nødt til at lade, som om de ikke hørte noget, for ikke at blive latterliggjort, når gæsterne spørger, hvem det er. CD-spilleren begynder forfra igen og igen med den samme musik, selv om CD'en er taget ud, og strømforsyningen også er blevet fjernet. Sort røg hvirvler og snor sig tæt ved gulvet i TV-rummet, det kan ses ud af øjenkrogen, men når man fokuserer på det, forsvinder det, osv. osv. Som man vil kunne forstå ud fra disse eksempler, er der megen suspense i oplevelserne, men ingen MacGuffin.¹³ Det er intenst, kort og isoleret fra resten af ens liv, og det virker, som om det er blottet for betydning.

For det meste er der ikke nogen pointe, det lader det i al fald til: der er ingen forklaring, der er ingenting, man kan gøre for at få det til at komme til syne el-

ler forsvinde, og mange har ikke nogen at tale med om det; de fortæller ikke om det af frygt for at blive latterliggjort. Denne sære felt, hvor noget sker, som, selv blandt mange af dem, der faktisk oplever det, ikke er anerkendt som del af virkeligheden, fordrer en kritik af de epistemologiske og ontologiske aspekter ved antropologien, og for den sags skyld også ved andre discipliner. I *Specters of Marx. The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International* (2006 [1993]), nærmer Jacques Derrida sig problemet gennem en dekonstruktion af den vesterlandske filosofis terminologi. Den rigide definitionsmartrede monolit, der kaldes vesterlandsk filosofi, er ikke i stand til at forstå de fænomener og bevægelser, som finder sted i den verden, den søger at beskrive. Så for at inddrage den flydende, foranderlige verden, vi bebor, i filosofiens sprog, burde vestlig ontologi blive erstattet af en *hauntologi*, beregnet på at kritisere den vestlige ontologis rigiditet. I *Why Has Critique Run Out of Steam?* (2004) peger Bruno Latour på samme problem. Hans kritik angår samfundsvidenskabelige metoder, og han argumenterer for, at konkrete hændelser og fænomener i hverdagslivet typisk forklares som enten facts (dette skyldes kognitive processer, biologiske fakta osv.) eller „fairies“ (dette skyldes den særlige måde, de forstår verden på i den særlige kultur). Begge disse forklaringer virker ved at *bor*forklare de konkrete fænomener, ting, handlinger osv., som er del af verden, i stedet for at tage dem alvorligt. Latour foreslår begrebet „factish“ som et nyt begreb, der kan råde bod på denne misere. Man kunne overveje, om spøgelset kunne virke som sådan en factish.¹⁴

Til start nævnede jeg den ontologiske vending. Hvis man undersøger, hvordan denne vending bliver beskrevet på et godt nok omdiskuteret, men på den anden side populært og indflydelsesrigt medie som Wikipedia, står der blandt andet: „Den ontologiske vending præsenterer ikke kulturelle fænomeners forskelle som forskellige fortolkninger af en singular, naturlig verden. Snarere foreslår den ontologiske vending i antropologien, at der er vekslende virkeligheder og andre måder at være til på, som eksisterer parallelt til vor egen“ (forfatterens oversættelse).

Dette udgangspunkt er både dybsindigt og omfattende, men det er også essentialistisk, ville jeg mene: Parallele virkeligheder eksisterer, ikke blot parallelle fortolkninger. Dette udgangspunkt befrier det antropologiske blik fra både facts og fairies, men selve udgangspunktet er rigtigt; så har vi denne nye opdeling på det rene! En anden sag er, at dette udgangspunkt bliver udfordret af spøgelset eller rettere sagt spøgelsesoplevelserne. Hvis de mennesker, der erfarer hjem-søgelse, *ikke* forstår det som del af deres virkelighed, ontologisk set, hvordan kan det så være, at de oplever det? Eller, sagt på en anden måde, hvis man tænker på spøgelse som noget, der er del af virkeligheden, er det mere sandsynligt,

at man oplever dem. Hvis man *ikke* anerkender spøgelsers eksistens, og hvis det ikke er del af den omgivende kulturelle implikation, hvordan kan det da være, at man oplever dem? Dette spørgsmål stiller mine informanter sig selv og mig, ligesom jeg stiller mig selv det, og dette spørgsmål er det, som hjem søgelses materialet stiller den ontologiske vending. Det ontologiske perspektiv, at vi lever i radikalt forskellige verdener, ikke blot forskellige fortolkninger af verden, kan ikke forklare det.

Spøgelset bryder igennem filtrene mellem disse parallelle virkeligheder, og det er til stede, hvor det burde være fraværende, eftersom mange af os ikke opfatter hjem søgelse, eller hvad end det er, som del af vores virkelighed.

Det kan være, det betyder, at vi er nødt til at blive mere radikale end den ontologiske vending anbefaler det; tilstedeværelsen af det, der burde være fraværende, er foruroligende på et dagligdags empirisk niveau såvel i de ontologiske diskussioner. Vi kan *hverken* etablere „en ontologisk virkelighed“ *eller* „parallelle ontologiske virkeligheder“ *eller* for den sags skyld „parallelle virkeligheder inden i de parallelle virkeligheder“, en art neosolipsisme, der kunne oprettes som nødløsning for at forklare spøgelse i en ikke spøgelsesanerkendende sammenhæng. Vi er nødt til at lade den diskussion hvile og acceptere, at det empiriske spøgelse rumler fra én virkelighed til en anden eller bare rumler rundt i vores fælles virkelighed. Det er ikke så væsentligt, hvilken af delene der egentlig er tale om. Det væsentlige er, at der er huller og sprækker og hvide pletter i de pæne fortolkninger af den verden, vi bebor, og heldigvis for det. Hullerne opstår, når spøgelset bryder gennem membranerne i hjemmene og de andre huse, og når de bryder gennem vore idéer om ontologier i pluralis eller i singularis.

I starten af spøgelsesprojektet gjorde mange af mine antropologiske kolleger og det akademiske parnas grin med det og regnede emnet for camp eller det, der var værre. Det overbeviste mig om, at jeg virkelig havde fat i noget, og nu er det blevet mainstream. Atter handler det ikke blot om, hvad, men også om, hvordan man observerer noget, og der kan det altså godt betale sig en gang imellem at se stort på den slagne vej på universiteter og akademier, hvor vi ikke altid er lige gode til at skele præcist hen på noget af væsentlighed og betydning for andre end os selv.

Hvis hjem er uordentlige i forhold til velfærdsrum, og hvis hygge er en eller anden form for småborgerligt anarki, er det noget, der er endnu mere rodet, som finder sted med hjem søgelser. Hjem søgelser sker, når husene lækker, de intense øjeblikke, når endda de glatte og upålidelige hjem er ved siden af sig selv. Og betragtet gennem en velfærdslinse må spøgelseserfaringer opfattes som tilfælde af sindssyge, der burde blive behandlet, ikke tilfælde af ontologisk *non-sens*. Tyngdepunkterne er ret forskellige. Velfærdssystemerne, som kæmper mod de onder, der angriber os mennesker, er immune over for spøgelset.

Permanente undtagelsestilstande

For ethvert studie er der et missing link, en forbindelse, der ikke er der, en pointe, der slap væk, en mangel på kontrol, en brik i puslespillet, der er forsvundet, en modstand. Det sætter antropologiske studier i en permanent tilstand af undtagelse. Det samme gælder projekterne i den virkelighed, der er under lup. Efterkrigstidens velfærdsprojekt stod til søs med den ærværdige mission at ville undgå de fem gigantiske onder; den vestlige verden blev et mere sikkert sted at være og også mere rigt i årene, der fulgte 2. verdenskrig. Alligevel var der noget, der ikke var helt på plads, noget, som det ikke lykkedes velfærdssystemet at filtrere ind i sit totale system. Noget hinsides, nemlig det uordentlige, krøllede, uforklarlige, slørede, tågede og ubegribelige kvaliteter ved hjem, hygge og hjem søgelse.

Tak

Tak til jer alle for de fantastiske venskaber og samarbejder, som min hverdag er fuld af. Mit håb for fremtiden er mere fleksible forhold og mere tid og frihed til fordybelse, så vi kan blive hjemsøgt af de glæder, som god arkitektur, godt design og gode idéer giver, og sådan at velfærdssamfundet kan få vind i sejlene gennem alle de glæder, det bringer.

Noter

1. Denne tekst er en oversættelse af min tiltrædelsesforelæsning til et professorat mso ved Det kongelige danske Kunstakademis Skoler for Arkitektur, Design og Konservering, holdt sammesteds 6.2.2020. Forelæsningen findes også på engelsk på følgende adresse: <https://kadm.dk/blog-spaces-danish-welfare/inaugural-lecture-text-spatial-anthropologies-realm-welfare-home-haunting>.
2. SLOAP står for: space left over after planning.
3. Da jeg arbejder som antropolog blandt arkitekter og designere, henvender denne forelæsning sig til arkitekter og designere og studerende inden for disse discipliner. Den rumantropologi, jeg foreslår, inddrager derfor ikke eksempler og perspektiver, der ligger uden for dette felt, selv om rumantropologi selvsagt ikke begrænser sig til arkitektur og design, ej heller til de her diskuterede emner: velfærdsrum, periferi, hjem og hjemsøgte huse.
4. „Giant Want. Giant Disease. Giant Ignorance. Giant Squalor. And Giant Idleness, which destroys wealth and corrupts men“ (ibid.).
5. „Spaces of Danish Welfare“ er ledet af mig, bevilget af FKK, 2017-2021. Antropologen Max Pedersen studerer kollektivhuse, beboet af ældre mennesker, kunsthistoriker Martin Søberg arbejder med Kay Fiskers oeuvre, arkitekten Katrine Lotz undersøger inklusionsskoler, byplanlæggeren Deane Simpson analyserer sikkerhed i det offentlige rum, arkitekten Runa Johannessen studerer superhospitalet, arkitekten Louise Dedenroth Høi udforsker demenshjem, arkitekten Niels Grøn bæk studerer krematorier, og arkitekten Jesper Pagh arbejder med de

bypolitiske kampe vedrørende Amager Fælled. Jeg studerer byen Tønders velfærdsrum som et eksempel på periferisering.

6. *Flydende signifiant* er et begreb foreslået af Claude Lévi-Strauss i hans analyse af *mana* (Lévi-Strauss 1987). Mana, en melanesisk magiform, ukontrollabel og flydende, virker sært diffus og uforklarlig og er ikke resultatet af manipulationer og teknikker som anden magi, men opstår af grunde, der er hinsides menneskelig kontrol. Flydende signifikanter som mana er nødvendige, mente Lévi-Strauss, for at kunne beskrive og forstå en verden, der ikke kan sættes i faste begreber.
7. Interior Research er et center ved Institut for Arkitektur og Design ledet af Peter Thule Kristensen og mig selv, koordineret af Lene Wiell med deltagelse af Katja Bülow, Ane Pilegaard, Masa Kajita, Natalie Körner, Louise Grønlund, Nicholas Thomas Lee, Sofie Bjerring, Mette Hübschman, Fabio Gigone, Max Pedersen, Suzi Pain og Karen Honour.
8. *Boligdrøm. Hjemme hos 90'ernes 25-35-årige* (1996) er en konsulentrapport, bestilt af det etnologiske forskningscenter KIMMING.
9. „Kolonihaveantropologi“ er et af de projekter, jeg arbejdede med for KACTUS, Kunstakademiets Arkitektskoles Center for Tværfaglige Urbane Studier, ledet af Leif Thomsen, bevilget af FKK.
10. „Huset mellem globale og intime sfærer“ var et projekt under Center for Bolig og Velfærd, Realdaniaforskning, Københavns Universitet, med det antropologiske delprojekt „Bolig i tid og rum“, ledet af Inger Sjørlev.
11. „En Århusantropologi“, ph.d.-projekt under Byøkologisk Velfærdsforskning, Aalborg Universitet & Statens Byggeforskningsinstitut, ledet af Ole Michael Jensen, bevilget af FKK.
12. „Fornuftens grænseflader“, Institut for Antropologi, Københavns Universitet, ledet af Vibeke Steffen, bevilget af FKK. Her udforskede Vibeke Steffen, Steffen Jöhncke, Tine Tjørnhøj Thomsen, Sidsel Busch og jeg fornuftens grænseflader gennem forskellige felter fra 2007 til 2012.
13. MacGuffin kaldte Alfred Hitchcock et narrativ, der i sig selv er tomt, men som muliggør et efterfølgende suspense. I *North by Northwest* spørger Cary Grants figur for eksempel James Masons karakter, hvad det er, skurkene er ude efter, og Mason svarer: „Åh, det er bare regeringshemmeligheder ...“ MacGuffin skal være *noget*, for eksempel de regeringshemmeligheder, som skurkene efterstræber, men som filmen i øvrigt slet ikke interesserer sig for. Samtidig er MacGuffin *ingenting*, idet det er den tomme undskyldning for at lade en handling, hvor suspense er det egentlige motiv, udspille sig (Truffault 1985:137-39). Det irriterende ved spøgerier er, at de skaber suspense, men *uden* MacGuffin, fordi den bespøgte ikke kan pege på, hvad det var, som satte suspenset i gang. Man får kort sagt aldrig nogen forklaring på, hvorfor hændelsen skete, og hvilke narrativer oplevelsen udsprang af.
14. Tak til Stephen Shapiro, der gjorde mig opmærksom på denne forbindelse.

Litteratur

Augé, Marc

1995 [1992] *Non-Place. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.

Baudrillard, Jean

1984 [1978] I det tavse flertals skygge. I: S. Brøgger et al. (red.): *Implosion og forførelse*.

Jean Baudrillard, Mario Perniola. Side 30-72. København: Det Kongelige Danske Kunstakademi.

- Baxstrom, Richard
2014 Knowing Primitives, Witches, and the Spirits. *Anthropology and the Mastery of Nonsense. Republics of Letters. A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts* 3(2):1-22. <http://arcade.stanford.edu/rofl/knowing-primitives-witches-and-spirits-anthropology-and-mastery-nonsense>. Læst 4.5.2016.
- Becker-Christensen, Henrik
1993 Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.
- Benjamin, Walter
1998 [1936] *Kunstværket i dets tekniske reproducerbarheds tidsalder*. I: W. Benjamin: *Kulturkritiske essays*. Side 129-59 og 182-92 (noter). København: Gyldendal.
- Beveridge, William Henry
1942 *Social Insurance and Allied Services*. Report. New York: Macmillan.
- Böhme, Gernot
2007 [1995] *Atmosfære. Den kropslige tilstedeværelses rum og rummet som fremstillingsmedium*. København: Kunstakademiets Arkitekturskole.
- Carsten, Janet & Stephen Hugh-Jones
1995 Introduction. In: J. Carsten & S. Hugh-Jones (eds): *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*. Pp. 1-47. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cieraad, Irene
2010 *Homes from Home: Memories and Projections*. *Home Cultures* 7(1):85-102. DOI:10.2752/175174210X12591523182788.
- Clarke, Alison
2001 *The Aesthetics of Social Aspiration*. In: D. Miller (ed.): *Home Possessions. Material Culture behind Closed Doors*. Pp. 23-45. Oxford & New York: Berg.
- de Certeau, Michel
2002 [1984] *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Derrida, Jacques
1994 *Specters of Marx. The State of the Debt, The Work of Mourning & the New International*. New York: Routledge.
- Elias, Norbert
1983[1969] *The Structure of Dwellings as an Indicator of Social Structure*. In: N. Elias: *The Court Society*. Pp. 43-75. Blackwell: Oxford.
- Evans-Pritchard, Edward
1937 *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Oxford University Press.
- Gell, Alfred
1992 *The Technology of Enchantment and the Enchantment of Technology*. In: J. Coote & A. Shelton (eds): *Anthropology, Art and Aesthetics*. Pp. 40-66. Oxford: Clarendon.
- Hastrup, Kirsten
1988 *Kulturbegrebet som analytisk begreb*. I: H. Hauge & H. Horstbøll (red.): *Kulturbegrebets kulturhistorie. Kulturstudier 1*. Side 120-40. Center for Kulturforskning. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

- Jensen, Mette Jerl & Kjeld Vindum
 2017 Venteværelset som velfærdsdesign. I: J.R. Bendsen, M.J. Jensen, K. Lotz, K.M. Raahauge, D. Simpson & K. Vindum (red.): Form til velfærd. Side 236-52. København: Arkitektens Forlag.
- Jöhncke, Steffen, Vibeke Steffen & Kirsten Marie Raahauge (eds)
 2015 Between Magic and Rationality. On the Limits of Reason in the Modern World. København: Museum Tusulanum Press.
- Kapferer, Bruce (ed.)
 2002 Beyond Rationalism. Rethinking Magic, Witchcraft and Sorcery. Oxford: Berghahn Books.
- Kaspersen, Lars Bo
 2013 Denmark in the World. København: Hans Reitzels Forlag.
- Knudsen, Anne
 1990 En københavnerskole? Stofskifte, Tidsskrift for Antropologi 20:5-23.
- Koolhaas, Rem
 1998 [1995] The Generic City. In: R. Koolhaas, H. Werlemann & B. Mau: S, M, L, XL. Pp. 1248-64. New York: Monacelli Press.
- Latour, Bruno
 2004 Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. Critical Inquiry 30:225-48.
- Lévi-Strauss, Claude
 1987 [1950] Introduction to the Work of Marcel Mauss. London: Routledge & Kegan Paul.
- Löfgren, Orvar
 2003 [1984] The Sweetness of Home. Class, Culture and Family Life in Sweden. In: S.M. Low & D. Lawrence-Zúñiga (eds): The Anthropology of Place and Space. Locating Culture. Pp. 142-60. Oxford: Blackwell Publishing.
- Malinowski, Bronislaw
 1948 Magic, Science and Religion. New York: Anchor Books.
- Mauss, Marcel
 1980 [1925] The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies. London & Henley: Routledge & Kegan Paul.
 2001 [1902] A General Theory of Magic. London: Routledge Classics.
- Melhuish, Clare
 2006 The Life and Times of The Brunswick, Bloomsbury. London: Camden History Society.
- Miller, Daniel
 2001 Possessions. In: D. Miller (ed.): Home Possessions. Material Culture behind Closed Doors. Pp. 107-23. Oxford & New York: Berg.
- Navaro-Yashin, Yael
 2012 The Make-Believe Space. Affective Geography in a Postwar Policy. Durham & London: Duke University Press.

- Raahauge, Kirsten Marie
- 1996 Boligdrøm. Hjemme hos 90'ernes 25-35-årige. Rapport. Det etnologiske forskningscenter Kimming for Dansk Boligråd. København: Kimming.
- 2007a En Århusantropologi. Ph.d.-afhandling. København: Statens Byggeforskningsinstitut.
- 2007b In and out of the House. Housing Hau in Sønderborg and Frederikssund. Knowledge, Technology, and Policy 20:281-89. DOI:10.1007/s12130-007-9034-4.
- 2007c Ved vejen. I komplekset. Om det globale, det lokale og det materielle. Dansk Sociologi 18(4):31-49.
- 2009 Hjemøgelse. Når det uvirkelige bliver virkeligt. Tidsskriftet Antropologi 59/60: 181-200.
- 2017a Mod udkanten. I: J.R. Bendsen, M.J. Jensen, K. Lotz, K.M. Raahauge, D. Simpson & K. Vindum (red.): Form til velfærd. Side 172-89. København: Arkitektens Forlag.
- 2017b Towards the Outskirts. In: J.R. Bendsen, M.J. Jensen, K. Lotz, K.M. Raahauge, D. Simpson & K. Vindum (eds): Forming Welfare. Pp. 172-89. København: Arkitektens Forlag.
- (in review) Here, There & Nowhere in Provincial Outskirts and Haunted Houses. In: F. Martínez, L. di Pupo & M.D. Frederiksen (eds): Peripheral Methodologies. Unlearning, Not-Knowing and Ethnographic Limits. In the Book Series Anthropological Studies of Creativity and Perception (ed. Series Tim Ingold). London: Routledge.
- Sparke, Penny
- 2010 The Modern Interior. A Space, a Place or a Matter of Taste? Interiors 1(1):7-17. DOI:10.2752/204191210791602276.
- Svalastoga, Kaare & Preben Wolf
- 1963 En by ved grænsen. København: Gyldendal.
- Thrift, Nigel
- 2004 Intensities of Feeling. Towards a Spatial Politics of Affect. Geografiska Annaler, Series B, Human Geography 86(1):57-78.
- Truffault, François
- 1985 [1983] Hitchcock. The Definitive Study of Alfred Hitchcock by François Truffault. A Touchstone Book. New York: Simon & Schuster.
- Vidler, Anthony
- 1992 Unhomely Houses. In: A. Vidler: The Architectural Uncanny. Essays in the Modern Unhomely. Pp. 17-45. Cambridge, MA, & London: MIT Press.
- Warhol, Andy
- 1977 Atmosphere. Chapter 10. In: A. Warhol: The Philosophy of Andy Warhol (From A to B and Back Again). Pp. 139-61. New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Wikipedia, the free encyclopedia
- 2020 Ontological Turn. https://en.wikipedia.org/wiki/Ontological_turn. Læst 5.2.2020.